

پیامبر اکرم ﷺ و فراگرد ارتباطی زن در خانواده عصر نبوی (برپایه روایات برگزیده از بحارالانوار)

راحله ضائفی^۱، محسن الویری^۲، زهرا روح‌الهی امیری^۳، کریم خان محمدی^۴

چکیده

ترسیم الگویی صحیح از رفتار زن در دایره ارتباطات خانوادگی می‌تواند گامی به سوی سلامت و تعالی جامعه باشد. از این رو، راهبری و روشنگری زنان در اندیشه، تفکر و عملکرد، در مطالعات و برنامه‌های رهبران و سیاستگذاران علوم اجتماعی جایگاهی ویژه دارد. بررسی ابعاد شخصیتی زن از جمله کنش‌های کلامی و غیرکلامی و فراگردهای ارتباطی وی در جایگاه مادری، همسری و دختری همواره مورد توجه معصومین علیهم‌السلام و به ویژه رسول اکرم ﷺ بوده است. پژوهش حاضر باهدف ارائه تبیینی از تعاملات ارتباطی زن در خانواده متعادل از منظر رسول اکرم ﷺ انجام شد. از این رو، کلیه منابع مکتوب مربوطه مورد بررسی قرار گرفت و عناصری که از سوی پیامبر اکرم ﷺ برای زن به مثابه منبع پیام خانواده توصیه و یا در رفتارهای ایشان گزارش شده است، با مدل ارتباطی آندروش و پوستروم کدگذاری و تحلیل شد. بدین منظور ۱۰ روایت نخست از بخش روایات نقل شده از پیامبر اکرم ﷺ درباره تعامل ارتباطی زنان در خانواده از کتاب *بحارالانوار* استخراج و پس از کدگذاری مؤلفه‌های ارتباطی آنها، در قالب نظریه بومی شده آندروش و پوستروم مقوله‌بندی و واکاوی شد. نتایج نشان داد که پیامبر اکرم ﷺ با واکنش‌های اصلاحی، ترمیمی، ایجابی و سلبی خود نسبت به عملکرد و رفتار زنان عصر خویش که برگرفته از رویکردهای مادی و غیردینی جامعه عرب بود، آنها را به سوی بینش الهی و فرامادی و توجه به ملاک‌های اسلامی فرا می‌خواند.

واژگان کلیدی: سیره پیامبر ﷺ، زن در عصرنبوی، نقش ارتباطی زن، خانواده، ارتباطات کلامی و غیرکلامی در خانواده.

نوع مقاله: پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۲/۲۰ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۱/۵/۱۲ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۵/۳۰
۱. دانشجوی دکتری تاریخ اهل بیت علیهم‌السلام، گروه تاریخ اسلام، مجتمع آموزش عالی بنت‌الهدی، جامعه المصطفی العالمیه، قم، ایران. (نویسنده مسئول)
Email: rahele.zaefi@yahoo.com
۲. استاد تاریخ اسلام، مدیر گروه تاریخ اسلام، دانشگاه باقرالعلوم، قم، ایران.
Email: alvirim@gmail.com
۳. استادیار تاریخ اسلام، گروه تاریخ اسلام، دانشگاه باقرالعلوم، قم، ایران.
Email: z.rooholahiamiri@yahoo.com
۴. دانشیار فرهنگ و ارتباطات، گروه مطالعات فرهنگ و ارتباطات، دانشگاه باقرالعلوم، قم، ایران.
Email: khammohammadi49@yahoo.com

The Prophet Mohammad and Family Communication Process in the Prophetic Era (Based on Selected Narratives from Bihar al-Anwar)

Raheleh Zaefi¹, Mohsen Alviri², Zahra Rouhollahi Amiri³, Karim Khanmohammadi⁴

Presenting a proper pattern of how women behave in family communications can be one step toward the development of a society. Therefore, the guidance and enlightenment of women in the field of thought and action has a special role in leaders and social policy makers' studies and plans. Innocents and particularly the Prophet Mohammad have always taken women's personality traits, including verbal and non-verbal actions and their communication processes as mothers, wives, and daughters, into consideration. The present research was conducted with the purpose of explaining women's communications in a balanced family from the Prophet Mohammad's view; thus, all related written sources were reviewed, and the elements that the Prophet Mohammad suggests to women as a family message source and/or his behaviors toward them were coded and analyzed with the help of Andersch and Bostrom's communication model. The first 10 narratives were extracted from the quoted narratives from the Prophet Mohammad about women's family communications in Bihar al-Anwar, and they were presented in the form of an indigenous theory of Andersch and Bostrom after coding their communication components. The results showed that the Prophet Mohammad invites women to divine and meta-material vision and draws their attention to Islamic criteria with his corrective, restorative, positive, and negative reactions to their actions and behaviors in his era, which was derived from the materialistic and non-religious approaches of the Arab society.

Keywords: the Prophet Mohammad's behavior, women in the prophetic era, women's communication role, family, verbal and non-verbal communications in family.

Paper Type: Research

Data Received: 2022 / 05 / 10 **Data Revised:** 2022/ 08 / 03 **Data Accepted:** 2022/ 08 / 21

1.Ph.D. Student in History of Ahl al-Bayt, Department of History of Islam, Bent al-Hoda University, Al-Mustafa International University, Qom, Iran. (Corresponding Author)

Email: rahele.zaefi@yahoo.com

2.Professor of History of Islam, Head of Department of History of Islam, Baqir al-Olum University, Qom, Iran.

Email: alvirim@gmail.com

3. Assistant Professor of History of Islam, Department of History of Islam, Baqir al-Olum University, Qom, Iran.

Email: z.rooholahiamiri@yahoo.com

4. Associate Professor of Culture and Communications, Department of Cultural Studies and Communications, Baqir al-Olum University, Qom, Iran.

Email: khanmohammadi49@yahoo.com

خانواده کوچک‌ترین واحد اجتماعی است که در سیر تاریخ، اشکال مختلفی به خود گرفته و خاستگاه فرهنگ‌ها، تمدن‌ها و مهمترین رویدادهای تاریخ بوده است. این نهاد با وجود تغییرات ساختاری در دوره‌های مختلف، حتی در دوران مدرنیته ثبات و پویایی بالا و الگوهای پیش‌رونده‌ای داشته است. امروزه سیاستمداران، جامعه‌شناسان و فعالان اقتصادی در پی تحولات چندجانبه جهانی که بسیاری از مردم نقاط مختلف را بازدست دادن هویت ملی و فرهنگی به عجز و ناتوانی در کنترل و مهار حیات اجتماعی کشانده است در مباحث خود به خانواده توجه بسیاری دارند. بسیاری از آنها به این باور رسیده‌اند که باید به هجمه‌های گوناگون آشکار و پنهان علیه خانواده پایان داد و برای داشتن جامعه سالم، سعادت‌مند و پویا از خانواده متعالی و متعادل حمایت کرد. شناخت نقش زن در قالب منبع اصلی انتقال پیام در خانواده نیز اهمیت بسیاری دارد. ایفای نقش مانند یک کنشگر در خانواده و کارکردهای او از راه برخی کنش‌ها صورت می‌گیرد. مهمترین کنش‌های زن در نهاد خانواده، کنش‌های ارتباطی است که به دو دسته: کنش‌های ارتباطی کلامی و غیرکلامی تقسیم می‌شود. براین اساس، زن در کنش خود همواره در تلاش است تا انواع ارتباطات کلامی را از راه سخن گفتن ایجاد کند و ارتباطات عمیق غیرکلامی را نیز حفظ و استمرار بخشد. دین اسلام خانواده را نهادی مقدس می‌داند و برای جایگاه زن نیز ارزش والایی قائل است.

این دیدگاه برخاسته از مصالح فرد و جامعه و برپایه احکام و شریعت الهی است. گستره شریعت اسلامی و سیره رسول خدا ﷺ و پیشوایان دین بر اصل هدفمندی خلقت استوار است و هویت ویژه‌ای برای زن در نظر دارد. در این بینش، شئون اجتماعی و خانوادگی، مسئولیت‌ها و حقوق متقابل و میزان توانمندی‌ها و داشته‌های تکوینی نمایانگر برخورداری زن از ارزش‌ها و کمالات معنوی است. به دلیل وسعت کتب روایی در این حوزه از میان منابع شیعی، کتاب *بحار الانوار الجامعة لدرر اخبار الائمة الاطهار* تألیف محمدباقر مجلسی (۱۴۰۲ هـ.ق) انتخاب شد. امتیاز این کتاب، جامعیت روایات نسبت به موضوع مدنظر و قابل دسترس بودن مجموعه‌ای از اطلاعات و داده‌های تاریخی در حیطه سیره اهل بیت علیهم‌السلام

است. همچنین بهره‌گیری بحار الانوار از مصادر کمیاب و نسخه‌های معتبر از دیگر دلایل انتخاب این کتاب در حوزه بررسی سیره نبوی صلی الله علیه و آله است. پژوهش حاضر می‌کوشد با واکاوی کنش‌های ارتباطی زنان در محیط خانواده و واکنش پیامبر صلی الله علیه و آله به آنها گامی به سوی تدوین الگوی ارتباطی مطلوب زنان از دیدگاه پیامبر بردارد؛ الگویی که امید می‌رود برای جامعه امروزی هم کاربرد داشته باشد. برای صورت‌بندی دقیق‌تر موضوع علاوه بر بهره‌مندی از روش تحقیق تاریخی، استمداد از روش‌های تحقیق در علوم دیگری مانند ارتباطات و جامعه‌شناسی برای تحلیل و تبیین عمیق‌تر مبحث مدنظر قرار خواهد گرفت. برای مقوله‌بندی کدهای استخراج شده از روایات از روش تحلیل مضمون استفاده شده است. تدوین آثار مستقل در حوزه مطالعات زنان از ویژگی‌های دوره معاصر است. مقاله نقش زن در استحکام خانواده اسلامی (سلیماتو جلو و بهادر، ۱۳۹۹) عواملی مانند ایمان به خدا، مهر و رأفت، مدیریت اقتصادی خانواده، عفو و گذشت و... را در خانواده بررسی می‌کند و از تبیین این عوامل در وجود زن غافل است. این بررسی در موارد خاص روایی صورت نگرفته است. مقاله نقش زن در ایجاد خانواده متعادل (علامه، ۱۳۹۳) از منظر روان‌شناسی به شخصیت زن می‌پردازد. در این مقاله نقش زن در تعادل خانواده از منظر روان‌شناسی تبیین شده و موارد تاریخی و روایی در آن لحاظ نشده است. در پژوهش حسن آبادی (۱۳۹۷) با استفاده از آیات و روایات، جایگاه، ظرفیت‌ها و نقش جامع زن در تحقق حیات طیبه قرآنی تحلیل شده است. افزایش توجه به مسئله زنان در اسلام در آثار دیگری نیز دیده می‌شود؛ بث (۱۹۷۰) و سریکانتان (۱۹۷۷) در کتب خود ابعاد قابل توجهی از کنش‌های ارتباطی در درون خانواده و نقش ارتباطی زنان را برشمرده و روند گسترش این‌گونه ارتباطات را بررسی کرده‌اند. این تألیفات طرحی برای خانواده را در سطح اجتماع ارائه کرده و ابعاد آن را در میان نمونه‌های آماری و اطلاعاتی جوامع ارزیابی می‌کنند. مسئله این کتب نشان دادن نواقص و خلأ خانواده در برقراری ارتباط میان فردی اعضای آن است.

پژوهش حاضر ابعاد مؤثر ارتباط میان فردی زن با خانواده را از نقطه نظر مکتب نبوی بررسی می‌کند. هرچند موضوع اصلی تألیفات مذکور درباره زن و مسائل مربوط به آن است،

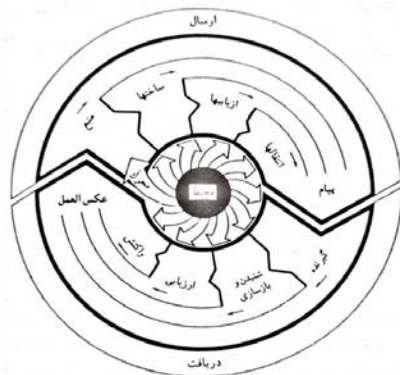
ولی در مورد ارتباط زن با خانواده و روایات تاریخی مربوط به آن موردی ذکر نشده است. بخش عمده‌ای از مباحث مطرح شده در این‌گونه کتاب‌ها بررسی مبانی شخصیتی زن است و منزلت وی را در خانواده فقط از باب معارف و تکالیف الهی توضیح می‌دهد و بررسی تاریخی ویژگی‌های زن از نگاه پیامبر ﷺ انجام نشده است.

۲. روش پژوهش

در پژوهش حاضر عناصری که از سوی پیامبر ﷺ برای زن به‌مثابه منبع پیام خانواده توصیه شده و یا در رفتارهای ایشان گزارش شده است در مدل ارتباطی آندروش کنکاش و تحلیل شد. در این مدل ارتباطی ابتدا ویژگی‌های توصیه‌شده و موردنظر پیامبر ﷺ درباره نقش ارتباطی زن از گزارش‌های تاریخی بحار الانوار استخراج و سپس الگوی مناسب زن مسلمان ارائه می‌شود.

۳. چارچوب نظری پژوهش

برای تبیین دقیق‌تر داده‌های پژوهش حاضر از مدل ارتباطی ویژه‌ای برپایه مدل فراگرد ارتباط آندروش، استتس و پوستروم^۱ استفاده شده است. در مدل مذکور، هر فعالیت ارتباطی از پنج قسمت تشکیل شده است: منبع، ساخت‌ها، ارزیابی، انتقال‌ها و بازخوردها. در این شیوه، پیچیدگی‌های ارتباطات کلامی و غیرکلامی در شکل محتوایی تحلیل شده و کنش‌های ارتباطی فرد با تأثیر از محیط، عواطف و باورها بررسی شده است. (محسنیان‌راد، ۱۳۹۲) بدین ترتیب پیام با تأثیر از عوامل محیطی و تجربیات قبلی منتقل شده و مخاطب با رمزخوانی مجموعه ساختمان پیام آنها را تحلیل و ارزیابی می‌کند. براین اساس، تمام گستره ارتباط تا برقراری حالت توازن در میدان محرک و پاسخ ادامه می‌یابد (واتسون و هیل، ۲۰۱۲).

شکل ۱: مدل ارتباطی آندروش

برای ایجاد تناسب منطقی این مدل ارتباطی با مسئله پژوهش حاضر تغییرات چندی صورت گرفت. در پژوهش حاضر، زن به عنوان منبع ارتباطی در جایگاه‌های مختلف در خانواده در نظر گرفته شده است. برای بومی‌سازی نظریه ارتباطی آندروش، نقش ارتباطی زن یعنی، منبع ارسال‌کننده پیام به زیرمجموعه‌های ساخت اندیشه‌ای عصر ظهور اسلام، تأثیر محیط جزیره‌العرب و انتقال‌دهنده‌های ارتباطی زنان عصر پیامبر ﷺ تقسیم شد. بخش گیرنده پیام نیز عناوین پس‌زمینه‌های فرهنگی دوران ظهور، ارزیابی پیامبر ﷺ از عملکرد زن در خانواده و روش ایشان در واکنش‌های ارتباطی را شامل شد.

۱-۳. مفهوم‌شناسی متغیرهای پژوهش

کنش: در ادبیات، علوم اجتماعی بار معنایی ویژه‌ای دارد و در برابر رفتار قرار می‌گیرد. رفتار به کارهایی می‌گویند که فرد بدون نیاز به تفکر یا با کمی فکر انجام می‌دهد. رفتار، واکنشی مکانیکی در برابر محرک‌ها و عملی غریزی، مبتنی بر عادت و تکرار شونده است در حالی که مفهوم کنش به یک فراگرد فعالانه، آگاهانه، خلاقانه و ذهنی گفته می‌شود. (ریترز، ۱۳۹۲)

سنت و سیره: باتوجه به دلایل قطعی و روشن شیعه در امامت ائمه اثنی‌عشری، سنت از نظر شیعه یعنی، قول، فعل و تقریر معصومین علیهم‌السلام. (مظفر، ۱۴۰۳ ه.ق، ۵۷/۲؛ طبرسی، ۱۴۰۶ ه.ق، ۶۷۰/۳؛ طبرسی، ۱۴۰۶ ه.ق، ۶۷۱/۳)

نقش: مجموعه‌ای از رفتارها و انتظارات در رابطه متقابل با افراد دیگر و مقررات، کنش

و واکنش انسان‌ها با یکدیگر از نظر فرهنگی است. (مورتون دوچ و کراوس، ۱۳۸۶؛ کوئن، ۱۳۸۷؛ کوزر، لوئیس و برنارد، ۱۳۸۵)

فراگرد: هر عمل یا شیوه عملی است که ممتد و پویا بوده و اجزا و عناصر آن بر یکدیگر اثر متقابل دارند. (بارنولد^۱، ۱۹۶۲)

۲-۳. روایات برگزیده برای بررسی مسئله پژوهش

برای بررسی دقیق‌تر و واکاوی عمیق‌تر روایات بحار الانوار، ده روایت نخستین بخش سیره نبوی مربوط به پس از بعثت پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ گردآوری شد. این جمع‌آوری شامل روایاتی با ملاک‌های ذیل بود: روایاتی که زن در جایگاه مادر، همسر، فرزند و یا دختر نقش داشته است؛ پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ در صحنه حضور داشته و عکس‌العملی (کلامی یا غیرکلامی) نشان داده است.

۳-۲-۱. روایت برگزیده اول از کتاب بحار الانوار، جلد ۱۶، صفحه ۳

این روایت از روزی حکایت دارد که پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وارد منزل شد درحالی که عایشه به سوی فاطمه عَلَيْهَا السَّلَام هجومه داشت و بر او فریاد می‌زد: «به‌خدا! ای دختر خدیجه، مادرت بر ما برتری نداشت. او هم مانند بعضی از ما بود». این هجوم و فریاد بر فاطمه عَلَيْهَا السَّلَام سنگین بود. به همین دلیل وقتی رسول خدا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ را دید، گریست. پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ پرسید: «ای دختر محمد! چرا گریه می‌کنی؟» فاطمه عَلَيْهَا السَّلَام فرمود: «از مادرم به بدی یاد کرد و من گریستم». پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ از شنیدن این سخن برآشفته و رو به عایشه فرمود: «صبرکن حمیرا! به راستی که برکت خداوند در فرزندآوری است. خدیجه از من فرزندان به دنیا آورد، ولی تو فرزندی نیاوردی».

از این روایت می‌توان به خوبی دریافت که برترینی، ساختار و نظام اندیشه و فکر اعراب را تشکیل داده بود. اینکه کسی بر فضیلت و برتری خود بر دیگران تأکید دارد، نشان از اعتماد بر جایگاه اجتماعی اوست. در فرهنگ جاهلی، فخرفروشی و مباهات اعراب از رفتارهای معمول جامعه بود. هرچند ظهور اسلام باعث شکستن این تفکر شد، ولی هنوز ریشه و آثار آن در میان برخی اعراب وجود دارد. اندیشه و فرهنگ محیطی بر عایشه نیز تأثیر گذاشته و در برابر فضایل خدیجه عَلَيْهَا السَّلَام، کنش‌های کلامی و غیرکلامی نشان داد. از سخن او کنشی احساسی و منفی که همانا حسادت زنانه است، برمی‌خیزد و نوع این کلام تحقیرکننده

است. این سخن که: «خدیجه مانند بعضی از ماست و برتری نسبت به ما ندارد» بر تحقیر رقیب نظر دارد. کنش غیرکلامی او نیز در خشم و ناراحتی و هجمه‌ای که به فاطمه علیها السلام وارد کرده است، نمود دارد. ارزیابی پیامبر صلی الله علیه و آله از این صحنه، تنزل جایگاه اخلاق، دور شدن از ملاک‌های اسلامی و بازگشت به اخلاق جاهلی است. بنابراین، وی برای تعلیم و تربیت اسلامی این رفتار را نمی‌پذیرد و با اظهار واکنش‌های کلامی و غیرکلامی به صورت هم‌زمان این رفتار عایشه را رد می‌کند. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در واکنشی سلبی با بیان ویژگی‌های خدیجه علیها السلام همراه با واکنش غیرکلامی ابراز خشم، نگاه و رویکرد عایشه را اصلاح می‌کند.

۳-۲-۲. روایت برگزیده دوم از کتاب بحار الانوار، جلد ۱۶، صفحه ۸

روزی پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در نزد همسرانش از خدیجه علیها السلام یاد کرد و گریست. عایشه گفت: «چرا بر پیرزنی سرخ‌روی از پیرزنان بنی‌اسد گریه می‌کنی؟» پیامبر صلی الله علیه و آله فرمود: «مرا تصدیق کرد هنگامی که شما مرا تکذیب کردید و به من ایمان آورد هنگامی که به من کفر ورزیدید و برای من فرزند آورد زمانی که شما عقیم بودید». عایشه گفت: «دیگر نزد رسول خدا صلی الله علیه و آله از خدیجه علیها السلام به بدی یاد نکردم». این روایت نشان می‌دهد که در پس‌زمینه اندیشه عایشه، خودبرتربینی (زیبایی‌گزینی، تحقیر اقوام کم‌برخوردار اجتماعی) وجود داشت. فخرفروشی و مباهات اعراب از رفتارهای معمول بود و آموزه‌های اسلامی باعث شکستن این تفکر شد. اندیشه و فرهنگ محیطی بر عایشه نیز تأثیر داشته و کنش‌های کلامی و غیرکلامی منفی او همانا حسادت زنانه است. کلامی تحقیرکننده به کار می‌برد و خدیجه را از پیرزنان سرخ‌روی برمی‌شمرد. از دیگر کدهایی که از این روایت استخراج می‌شود کنش‌های تحقیرکننده (برچسب‌زدن، تحقیر و بی‌ارزش کردن)، برترگزینی و برتربینی است. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله به تنزل اخلاق در خانواده نظر دارد و برای جلوگیری از ادامه این رویه در میان دیگران در واکنش به این عملکرد عایشه، فضایل خدیجه علیها السلام را برمی‌شمرد و در عکس‌العملی سلبی با رویکرد اصلاح‌گرایانه این رفتار زنانه و احساسی را رد می‌کند.

۳-۲-۳. روایت سوم از کتاب بحار الانوار، جلد ۱۶، صفحه ۱۶

وقتی قاسم، فرزند رسول خدا صلی الله علیه و آله، از دنیا رفت پیامبر صلی الله علیه و آله درحالی بر خدیجه علیها السلام وارد شد که می‌گریست. پیامبر صلی الله علیه و آله از همسرش پرسید: «برای چه گریه می‌کنی؟» خدیجه علیها السلام پاسخ

داد: «فرزندم ازدست رفت»، سپس گریست. پیامبر ﷺ فرمود: «ای خدیجه! آیا خشنود نیستی زمانی که در روز قیامت درکنار در بهشت بیایی و او ایستاده باشد و دستت را بگیرد و تو را وارد بهشت کند و بر بهترین جایگاه آن جای دهد؟ پس همانا برای هر مؤمنی بزرگ‌تر و بالاتر آن است که خداوند میوه قلب او را بگیرد و بعد از آن او را عذاب دهد».

در روایت مذکور کدهایی از کنش ارتباطی زن دریافت می‌شود که عبارتند از: احساسی (گریستن)، احساس و عاطفی. عکس‌العمل پیامبر ﷺ نیز در قالب کدهای ذیل به دست می‌آید: واکنش تأییدی و اصلاح‌گرایانه و پذیرش همراه با اصلاح رویکرد برای انتقال نگاه آخرتی به مسائل زندگی و توجه دادن زن در جایگاه منبع مرکزی ارتباطی در خانواده به صبر در برابر مصائب.

۳-۲-۴. روایت چهارم از کتاب بحار الانوار، جلد ۱۶، صفحه ۱۶

طاهر، فرزند رسول خدا ﷺ، درگذشت و مادرش بر او می‌گریست. پیامبر اکرم ﷺ مادر را از گریستن نهی کرد. خدیجه رضی الله عنها گفت: «بله یا رسول الله، ولی دلم بر او می‌سوزد، پس می‌گیریم». پیامبر ﷺ برای آرامش بخشیدن به مادر، او را از جایگاه صبر بر مصیبت ازدست دادن فرزند آگاه کرد و اینکه خداوند عزیزتر و کریم‌تر از آن است که میوه دل بنده‌اش را بگیرد و بنده او صبر کند و حمد خدای را به جای آورد و خداوند بلندمرتبه او را عذاب فرماید. واکنش پیامبر ﷺ را با پذیرش احساسات مادر همراه با اصلاح رویکرد می‌توان در مواردی خلاصه کرد: واکنش تأییدی و اصلاحی (انتقال نگاه فرامادی)، نگاه آخرتی به مسائل زندگی و توجه دادن به صبر در برابر مصائب.

۳-۲-۵. روایت پنجم از کتاب بحار الانوار، جلد ۱۶، صفحه ۲۵۸ و ۲۵۹

روزی یک یهودی بر پیامبر ﷺ وارد شد. عایشه نیز حضور داشت. یهودی بر پیامبر ﷺ به شکل نامناسبی سلام کرد. ایشان نیز پاسخ یهودی را با عبارت: «علیکم» داد. افراد دیگری از یهودیان بر پیامبر ﷺ وارد شدند و به همان شکل نادرست بر ایشان سلام کردند. پیامبر ﷺ به هریک از آنها با گفتن «علیکم» پاسخ داد. عایشه خشمگین شد و بر آنها تندی کرد و گفت: «مرگ بر شما باد! ای گروه یهود، ای برادران میمون‌ها و خوک‌ها!» پیامبر ﷺ به عایشه فرمود: «همانا اگر ناسزا مثل شود بدترین و زشت‌ترین صورت‌ها را دارد. نرمی و ملایمت و

بردباری بروی هرچه گذاشته شود آن را زیبا می‌کند و زینت می‌دهد و از روی هر چیزی برداشته شود از فشنگی و زیبایی آن می‌کاهد. چرا عصبانی و خشمگین شدی؟» عایشه پاسخ داد: «مگر نمی‌بینی یا رسول‌الله! که به جای سلام چه می‌گویند؟» پیامبر ﷺ پاسخ داد: «چرا، من هم در جواب گفتم: علیکم. پس هرگاه کافر بر شما سلام کرد، پس بگویید بر تو باد».

از رفتار و کنش عایشه موارد زیر استخراج می‌شود: کنش احساسی (منفی) خشم، پرخاشگری، مقابله، احساس منفی (خشونت، تندى و...، دشنام و استفاده از واژگان نامناسب، به‌کاربردن کلماتی مشابه‌کننده به حیواناتی مثل میمون، خوک. در برابر این کنش، پیامبر ﷺ با رویکرد اصلاحی و آموزشی و واکنش سلبی به منع و متوقف کردن عمل او می‌پردازد. بالابودن ضریب سخنوری، توجه به اصلاح و تربیت دینی، اصلاح رفتار، عدم پذیرش رفتار همراه با اصلاح رویکرد، نفی استفاده از دشنام و ناسزا، توصیه به خویشتن‌داری و ماندن‌کردن جلوه نتیجه عمل از دیگر دریافت‌های واکنش پیامبر ﷺ است.

۳-۲-۶. روایت ششم از کتاب بحار الانوار، جلد ۲۲، صفحه ۱۴۶

در کتاب کافی آمده است که امام صادق علیه السلام فرمود: «در زمان پیامبر ﷺ مردی از انصار برای انجام برخی از امور به مسافرت رفت و از زنش پیمان گرفت که از خانه‌اش خارج نشود تا آنکه او بازگردد. در این میان، پدر آن زن بیمار شد. زن به پیامبر ﷺ پیغام فرستاد و از ایشان اجازه خواست که به عیادت پدرش برود. پیامبر ﷺ فرمود: نه در خانه‌ات بنشین و از شوهرت اطاعت کن، پس حال پدرش بدتر شد. زن دوباره از پیامبر ﷺ برای رفتن به عیادت پدرش اجازه خواست و باز پیامبر ﷺ فرمود: در خانه‌ات بنشین و از شوهرت اطاعت کن. پدر آن زن فوت کرد، پس زن به پیامبر ﷺ پیغام فرستاد که پدرم فوت کرده است، آیا اجازه می‌دهی که بر او نماز گزارم؟ پیامبر ﷺ فرمود: نه در خانه‌ات بنشین و از شوهرت اطاعت کن. پس هنگامی که پدر دفن شد پیامبر ﷺ به آن زن پیام فرستاد که خداوند تو و پدرت را به سبب اطاعتی که از شوهرت نمودی، بخشیده است».

کدهای ارتباطی این بخش در قسمت کنش و رفتار زن عبارتند از: نگرانی، استیصال، ارسال پیام (غیرمستقیم)، کنش احساسی، ملتمسانه، درخواست مکرر، اصرار بر تأیید. پیامبر ﷺ به عملکرد زن واکنش‌هایی نشان داد که نشانه‌های زیر در آن به چشم می‌خورد: حکم قطعی، سخن قاطع، امیدآفرینی، آرامش بخش، توجه به طاعت خدا و

همسر در چند مرحله، تأکید به غفران الهی که برترین پاداش است، استفاده از افعال امر، توصیه به اطاعت‌پذیری از همسر، اعلام نتیجه صبر و وفای بر عهد.

۳- ۲- ۷. روایت هفتم از کتاب بحار الانوار، جلد ۲۲، صفحه ۱۴۶

روزی رسول الله ﷺ عبور می‌کرد که به گروهی از زنان رسید، سپس ایستاد و به ایشان گفت: «صدقه دهید و از همسرانتان اطاعت کنید، پس همانا بیشتر شما در آتش هستید». در این حال زنان گریستند، سپس یکی از میان زنان برخاست و گفت: «یا رسول الله ما در آتش همراه با کفار قرار خواهیم گرفت؟ به خدا قسم ما کافر نیستیم تا از اهل آتش باشیم». رسول خدا ﷺ فرمود: «اگر به حق همسرانتان کافر باشید (از کافران خواهید بود)».

پیامبر ﷺ در این برخورد، زنان را به یک‌باره با موضوعی سخت و خطرناک مواجه نمود. ایشان برای آموزش معارف اسلامی از نقش وعد و وعید آموزه‌های الهی در شناخت مصادیق ایمان و کفر بهره برد. حق همسر از مسئولیت‌هایی است که برای زن اهمیت زیادی دارد. عمق این توجه به‌گونه‌ای است که پیامبر ﷺ در گروهی از زنان تلنگری عمیق ایجاد می‌کند. کنش زنان را در این روایت می‌توان در کدهای زیر بیان کرد: کنش احساسی و انکاری، گریستن، عدم پذیرش، توجیه مسلمانی و گریز از تشبه به کفار. در برابر این کنش، پیامبر ﷺ با واکنش خود اهمیت موضوع را در کدهای زیر نشان داد: واکنش آموزشی-اصلاحی، توصیه به اطاعت‌پذیری زن از همسر، توصیه به صدقه برای دریافت رضایت و غفران الهی و تعیین مصداق کفر در عدم رعایت حق همسر.

۳- ۲- ۸. روایت هشتم از کتاب بحار الانوار، جلد ۲۲، صفحه ۱۴۶

امام صادق علیه السلام در روایتی می‌فرماید: «رسول خدا ﷺ برای زنان خطبه می‌خواند، پس گفت: ای گروه زنان، صدقه دهید اگرچه به جواهراتتان یا دانه‌ای خرما یا قسمتی از آن باشد، پس همانا که بیشتر شما هیزم جهنم می‌باشید. شما بیش از حد نفرین می‌کنید و به طایفه ناسزا می‌گویید. پس زنی عاقل از بنی سلیم برخاست و پرسید: آیا ما مادرانی باردار و شیرده نیستیم؟ آیا دختران آرامش‌بخش و خواهرانی مهربان از ما نیستند که از آتش دور باشند؟ پیامبر ﷺ پاسخ داد: زنان باردار و شیرده مهربان اگر نزد شوهرانشان نمی‌آمدند، هیچ‌یک از آنها در حال نماز داخل آتش نمی‌شدند».

از کنش زنان در این حال می‌توان کدهای ارتباطی زیر را دریافت کرد: کنش احساسی،

عدم پذیرش، برشمردن امتیاز و ویژگی‌های مثبت، توجیه مسلمانی، پرسش. در برابر این کنش، پیامبر ﷺ با واکنش خود اهمیت موضوع را در کدهای زیر نشان داد: واکنش آموزشی-اصلاحی، خطاب عمومی، توجه دادن به گفت‌وگوهای روزمره حرام، توصیه به اطاعت‌پذیری زن از همسر، توصیه به صدقه برای دریافت رضایت و غفران الهی، تعیین مصداق کفر در عدم رعایت حق همسر، توصیه به تغییر روش اشتباه تفکر و زندگی.

۳- ۲- ۹. روایت نهم از کتاب بحارالانوار، جلد ۲۲، صفحه ۱۹۷

صفیه، یکی از همسران پیامبر ﷺ، مورد آزار و اذیت عایشه و حفصه قرار گرفت که به او می‌گفتند: «ای دختر یهودی!» و او شکایت آنها را نزد پیامبر ﷺ برد. پیامبر ﷺ فرمود: «چرا جواب ایشان را ندادی؟» صفیه پرسید: «چگونه جواب گویم؟» پیامبر ﷺ فرمود: «بگو که پدر من هارون، نبی خدا و عمویم، موسی کلیم‌الله و همسرم، محمد رسول خداست. نمی‌توانید مرا انکار کنید.» این گفته را به آن دو (عایشه و حفصه) گفت. آنها گفتند: «این پاسخ را پیامبر ﷺ به تو یاد داده است.»

در این روایت، شکایت صفیه نشان از ناراحتی وی در برابر تمسخر دیگران دارد. عزت‌نفس او خدشه‌دار شده و احساس کوچکی می‌کند. پیامبر ﷺ برای آموزش صحیح معارف اسلامی ابتدا احساس زن را می‌پذیرد و برای ایجاد خودآگاهی در وی با ایجاد پرسش، توجه صفیه را به برشمردن موارد مثبت و معرفت به نعمات الهی فرامی‌خواند تا اعتماد به نفس او را برگرداند. چنین دیدگاهی شامل کدهای ذیل است: واکنش ایجابی، رویکرد اصلاحی، همدلی و همراهی، ارائه روش برخورد مناسب، هنجارسازی رفتارهای اجتماعی و بین‌فردی با رویکرد اسلامی و دینی.

۳- ۲- ۱۰. روایت دهم از کتاب بحارالانوار، جلد ۲۲، صفحه ۱۵۹

در روایتی آمده است: «نزد امام صادق ع نشستیم بودیم که مردی از اهالی قم آمد و از امام ع پرسید: آیا نماز خواندن زن بر جنازه زن دیگر صحیح است؟ امام ع گفت: مُغْبِرَةَ بِنِ ابْنِ الْعَاصِ مَدَعَى شَدَّ كَهْ حَمْزَه سَيْدِ الشَّهْدَاءِ ع را مثله کرد و لب‌های رسول خدا ﷺ را پاره کرد و رباعی او را شکست و رسول خدا ﷺ خون او را هدر داده بود. معاویه بن مغیره بن ابی‌العاص آن روز فرار کرد و راه را گرفت و می‌رفت. شب را در نزدیکی مدینه خوابید. چون صبح شد داخل در مدینه شد و آمد در منزل عثمان بن

عنان و در را زد. زوجه او دختر رسول الله ﷺ گفت: عثمان منزل نیست در نزد رسول خدا ﷺ است. معاویه گفت: بفرست درپی او بیاید چون در اول سال شتری را از وی خریده‌ام و پولش را نداده‌ام اینک پول شتر را آورده‌ام اگر می‌گیرد والا برمی‌گردم. عثمان او را به خانه برد و خودش به قصد گرفتن امان برای او از پیغمبر ﷺ به سوی پیغمبر ﷺ رهسپار شد. پیغمبر ﷺ تا سه روز به او امان داد تا از مدینه دور شود، ولی بعد از سه روز برخی از اصحاب بر معاویه دست یافته و او را کشتند. در این هنگام عثمان از نزد پیامبر ﷺ به خانه بازگشت و همسرش را به مطلع کردن پیامبر ﷺ از جای اختفای عمویش معاویه متهم کرد. دختر رسول خدا ﷺ قسم خورد که من این کار را انجام ندادم، اما عثمان نپذیرفت و زن را با چوب سنگین و با شدت کتک زد. دختر رسول خدا ﷺ برای پدر پیغام فرستاد و از همسرش شکایت کرد. پیامبر ﷺ پاسخ داد: از این کار و شکایت از شوهرت شرم کن. دختر پیام فرستاد: همسر مرا خواهد کشت. در این هنگام پیامبر ﷺ به علی علیه السلام فرمود: شمشیرت را بردار و به خانه عثمان برو و دختر عمویت را بیاور و هرکس را که مانع شد، به قتل برسان. امام علی علیه السلام امر پیامبر ﷺ را انجام داد و همسر عثمان را به نزد پیامبر آورد. او نیز پشت خود را به پدر نشان داد. پیامبر ﷺ فرمود: خداوند او را بکشد! دختر رسول خدا یک روز ماند و روز بعد درگذشت. فاطمه علیها السلام و زنان دیگر خارج شده و بر جنازه خواهر نماز خواندند.

این روایت، رفتار زن را در برابر شوی خویش نشان می‌دهد و کدهای ارتباطی آن عبارتند از: کنش انکاری-عاطفی، قسم، شکوه و شکایت از همسر، دادخواهی و مرحمت‌طلبی. کدهایی که از واکنش پیامبر ﷺ در برابر این عملکرد دریافت می‌شود عبارتند از: واکنش پذیرنده، همدلی و پذیرش عاطفه زن، دفاع از زن مظلوم، گریستن و همراهی با آزرده، تألم، تلاش برای رها کردن مظلوم از دست همسر، اظهار خشم با دور کردن مرد از تشییع جنازه، توصیه به اطاعت‌پذیری از همسر، بیان صفات زن دین‌دار و باکمال، بیان نتایج صبر در برابر بد خلقی همسر و خودداری از دخالت ابتدایی در مسائل زوجین.

۴. یافته‌های پژوهش

برای دستیابی به الگوی ارتباطی زن در خانواده، روایات برگزیده از بحار الانوار، از نظر ارتباطی و برپایه مدل آندروش تحلیل و کدهای آن استخراج شد.

جدول ۱

کدگذاری روایات برگزیده از بحارالانوار به روش آندروش

دریافت پیام (گیرنده)		ارسال پیام (منبع)		شماره روایت	ساخت‌ها	ارزیابی	انتقال‌ها (کنش)	شنیدن و بازسازی	ارزیابی	واکنش و عکس‌العمل
واکنش و عکس‌العمل					ساخت اندیشه‌ای جامعه عصر ظهور اسلام	تأثیر محیط جزیره‌العرب	انتقال دهنده‌های ارتباطی	پس‌زمینه‌های فکری-فرهنگی دوران ظهور	ارزیابی اندیشه‌ای عملکرد زن در خانواده	واکنش و عکس‌العمل
غیرکلامی	کلامی				خودبرتربینی در نظام‌واره فرهنگی عرب/ بهره‌برداری سیاسی/ باور به برخورداری از جایگاه اجتماعی	رفتار جامعه / اعراب / فرهنگ جاهلی	انتقال احساس منفی (خشم، تأکید با قسم)	اخلاق غیرالهی / برتربینی	ارزیابی کلامی	واکنش و عکس‌العمل
واکنش سلبی: استفاده از آوای خاص برای قطع سر/ ضریب سخن‌گویی بالا (نشانگر بیانی)	عدم پذیرش همراه با اصلاح رویکرد؛ توجه دادن به فضیلت‌های حقیقی/ عنوان کردن نشانه‌های محبت الهی/ نفی رقابت ناسالم/ اظهار لطافت نسبت به دختران / تبیین الهی بودن و ارزشمندی مقام والای مادری	تنزل جایگاه اخلاقی / دورشدن از ملاک‌های اسلامی/ باگشت به اخلاق جاهلی			خودبرتربینی / زیبایی‌گزینی / تحقیر اقوام کم برخوردار اجتماعی	رفتار جامعه / اعراب / فرهنگ جاهلی	تحقیرکننده / احساسی (منفی)	اخلاق غیرالهی / برتربینی	ارزیابی کلامی	واکنش سلبی: استفاده از آوای خاص برای قطع سر/ ضریب سخن‌گویی بالا (نشانگر بیانی)
واکنش سلبی: اصلاح‌گرایانه	عدم پذیرش همراه با اصلاح رویکرد	تنزل جایگاه اخلاقی / دورشدن از ملاک‌های اسلامی			خودبرتربینی: زیبایی‌گزینی / تحقیر اقوام کم برخوردار اجتماعی	رفتار جامعه / اعراب / فرهنگ جاهلی	تحقیرکننده: برجسب زدن، تحقیر و بی‌ارزش ساختن	رفتار و اخلاق غیرالهی / خودبرتربینی	ارزیابی کلامی	واکنش سلبی: اصلاح‌گرایانه
واکنش تأییدی و اصلاح‌گرایانه: انتقال نگاه فرامادی	پذیرش توأم با اصلاح رویکرد؛ نگاه آخرتی توجه دادن به صبر در برابر مصائب	دورشدن از ملاک‌های اسلامی/ مادی‌انگاری نتیجه عمل			غالب بودن اندیشه مادی (این جهانی)/ غلبه احساس	رفتارهای مادران / فرهنگ زنان عرب در عزاداری بر فرزند	احساسی: گریستن	عدم درک نعمت‌های الهی / مادی دیدن نتیجه مصیبت‌ها	ارزیابی کلامی	واکنش تأییدی و اصلاح‌گرایانه: انتقال نگاه فرامادی
واکنش تأییدی و اصلاحی: انتقال نگاه فرامادی	پذیرش توأم با اصلاح رویکرد؛ نگاه آخرتی توجه دادن به صبر در برابر مصائب	دورشدن از ملاک‌های اسلامی/ مادی‌انگاری نتیجه عمل			غالب بودن اندیشه مادی: این جهانی / غلبه احساس	رفتارهای مادران / فرهنگ زنان عرب در عزاداری بر فرزند	احساسی: گریه کردن	عدم درک نعمت‌های الهی / مادی دیدن نتیجه مصیبت‌ها	ارزیابی کلامی	واکنش تأییدی و اصلاحی: انتقال نگاه فرامادی
رویکرد آموزشی و اصلاحی، واکنش و منع و متوقف کردن عمل / بالابودن ضریب سخنوری / توجه به اصلاح و تربیت دینی / اصلاح رفتار	عدم پذیرش رفتار همراه با اصلاح رویکرد/ نفی استفاده از دشنام و ناسز/ توصیه به خویش‌داری / ممثل کردن جلوه نتیجه عمل	دوری از ملاک‌های اسلامی/ رهاکردن نفس / حرکت به سمت تنزل به اخلاق جاهلی			خودبرتربینی در نظام فرهنگی عرب: اظهار فضیلت و نیکی، تفاخر	فرهنگ جاهلی اعراب: تقابل	کنش احساسی- منفی: خشونت، تندی، دشنام و... / استفاده از واژگان نامناسب/ به‌کاربردن کلماتی مشابه‌کننده به حیوانات: خوک	عدم صبر در برابر رفتار نادرست / اخلاق غیرالهی	ارزیابی کلامی	رویکرد آموزشی و اصلاحی، واکنش و منع و متوقف کردن عمل / بالابودن ضریب سخنوری / توجه به اصلاح و تربیت دینی / اصلاح رفتار

روایت هشتم	برخی محدودیت‌های اجتماعی زنان در جامعه عرب / آگاه نبودن به حقوق همسر	رفتار جامعه اعراب: تعصب و غیرت و تعهد و مسئولیت	کنش احساسی؛ ملتسمانه / درخواست مکرر/ اصرار بر تأیید	نگرانی / استیصال / ارسال پیام (غیر مستقیم)	احساسی عمل کردن و ناامید بودن / اخلاق غیرالهی (شکستن عهد با همسر) / عدم برخورداری از اخلاق دینی	احتمال دور شدن از مسیر اخلاق الهی / حرکت در مسیر اختلاف با همسر / لغزش به ورطه بد عهدی و کم صبری	استفاده از افعال امر / توصیه به اطاعت- پذیری از همسر / اعلام نتیجه صبر و وفای بر عهد	حکم قطعی / سخن قاطع / امیدآفرینی / آرامش بخشی / توجه به طاعت خدا و همسر در چند مرحله / تأکید به غفران الهی که برترین پاداش است
روایت هفتم	باور به برخورداری از جایگاه اجتماعی / کم توجهی و نادیده گرفتن حق همسر	رفتار جامعه عرب / گستره و نفوذ فرهنگ جاهلی	عدم پذیرش / توجه مسلمانی / گریز از تشبیه به کفار	کنش احساسی - انکاری (گریستن)	خود مثبت نگری / غفلت از وظیفه الهی / فرار از مسئولیت پذیری	تنزل یافتن جایگاه اصلی زن مسلمان / تغییر ارزش و ملاک دینی - اسلامی	اطاعت پذیری زن از همسر / توصیه به صدقه برای کسب رضایت و غفران الهی / تعیین مصداق کفر در عدم رعایت حق همسر	واکنش اصلاحی / خطاب عمومی
روایت هشتم	باور به برخورداری از جایگاه اجتماعی / کم توجهی به حق همسر	رفتار جامعه عرب / گستره و نفوذ فرهنگ جاهلی	عدم پذیرش / توجه مسلمانی / گریز از تشبیه به کفار / برشمردن امتیاز و ویژگی‌های مثبت	واکنش احساسی: گریستن	خود مثبت نگری / غفلت از وظیفه الهی / فرار از مسئولیت پذیری / عدم توجه به اهم موارد زندگی	تنزل یافتن جایگاه اصلی زن مسلمان / تغییر ارزش و ملاک دینی - اسلامی	اطاعت پذیری زن از همسر / توصیه به صدقه برای دریافت رضایت و غفران الهی / تعیین مصداق کفر در عدم رعایت حق همسر / توصیه به تغییر روش اشتباه تفکر و زندگی	واکنش اصلاحی / خطاب عمومی
روایت نهم	خود برتری بینی در نظام عرب: تحقیر رقیب در نظام برتر / باور به برخورداری از جایگاه اجتماعی / خود برتری بینی در نظام فرهنگی عربی	فرهنگ غیراسلامی / رفتارهای نامناسب اعراب	اعلام ناراضیاتی احساسی - عاطفی / بیان احساسی	شکایت از رقیبا / ناراحتی و غم	کم صبری / احساس تحقیر شدگی	نقص‌ها و کمبودها / شکسته شدن عزت نفس / انباشته شدن احساس منفی: اندوه تنهایی	پذیرش همراه با ترمیم / همدلی / تشویق به پاسخ منطقی / بالا بردن اعتماد به نفس / آموزش ارزش گذاری‌های دینی	واکنش ایجابی / رویکرد اصلاحی / همدلی و همراهی / ارائه روش برخورد مناسب / هنجارسازی رفتارهای اجتماعی و بین فردی از راه رویکرد اسلامی و دینی
روایت دهم	عدم آگاهی از حقوق همسر: حاکمیت بر زن	تعصب اعراب نسبت به عشیره / فرهنگ جاهلی: اعمال محدودیت شدید بر زنان	شکایت از همسر / دادخواهی / مرحمت طلبی	تاله و گلایه / شکوه	ناراضیاتی / بی طاقنی و کم صبری / فرار از مسئولیت در برابر مشکلات زندگی	توصیه به اطاعت پذیری از همسر / بیان صفات زن دین دار و با کمال / بیان نتایج صبر در برابر بدخلفی همسر / برخورداری از دخالت مستقیم در مسائل زوجین	واکنش پذیرنده: همدلی و پذیرش عاطفه زن / دفاع از زن مظلوم / گریستن و همراهی با آزار دیده / تألم / تلاش برای رها کردن مظلوم از دست همسر / اظهار خشم با دور ساختن مرد از تشییع جنازه	

۱-۴. بررسی کنش ارتباطی زن در خانواده

در منابع تاریخی گزارش‌های متعددی از رفتار زنان در خانواده آمده است. نمونه‌هایی از عملکرد زنان نسبت به همسر و فرزندان و سایر افراد خانواده در کتاب *بحارالانوار* بررسی شده است. آن‌گونه که در جدول ۱ مشاهده می‌شود مناسبات و ویژگی‌های خاص زن مانند منبع پیام دریافت می‌شود. با قراردادن هریک از روایت‌ها در مدل مفهومی آندروش می‌توان این عملکرد را تحلیل و عکس‌العمل رسول خدا ﷺ را به صورت قاعده صحیح یا ناصحیح بودن عمل استخراج کرد.

۱-۴-۱. ساخت اندیشه‌ای جامعه عصر ظهور اسلام

بنابر نظریه آندروش، فراگرد ارتباطی با ارسال پیام از منبع آغاز می‌شود. منبع هیچ‌گاه پیام خود را در خلأ ارسال نمی‌کند، بلکه براساس نیت و منظوری خاص، پیام خود را شکل داده و در قالب و چارچوب‌های مشخصی که در ذهن دارد به سوی مقصد ارسال می‌کند. هر نظام فرهنگی بر افراد زیرمجموعه خود تأثیر می‌گذارد و موارد و ویژگی‌های مشخصی را بین اعضای خود برجسته می‌کند تا به سمت گسترش و تعمیم آنها پیش رود. جامعه عصر ظهور نیز متأثر از ارزش‌های به‌جامانده از رویکردهای اجتماعی پیش از بعثت بر مواردی تأکید می‌کند که دین نوظهور اسلام در صدد تغییر بنیادین در آنهاست. گزارش‌های تاریخی نکات قابل توجهی در این مورد مطرح می‌کنند. روایات *بحارالانوار* نشان می‌دهد که رویکرد و نگاه اعراب به زنان، ساختار اندیشه آنها را تشکیل داده و بر رفتار و عملکرد ایشان در ساحت خانواده مؤثر است. در روایات مطرح شده با بهره‌گیری از استخراج ساختار اندیشه‌ای اعراب می‌توان ساختار اندیشه و تفکر فرهنگی جامعه را از عوامل تعیین‌کننده نوع ارتباط زن در خانواده برشمرد. بیشترین دریافت از اندیشه‌های تشکیل‌دهنده ارتباطی زن در پنج مقوله خودبترتیبی برپایه نظام‌واره فرهنگی عربی، باور به برخورداری از جایگاه اجتماعی، بهره‌برداری از مناسبات سیاسی، غلبه احساسات و عواطف و عدم آگاهی از حقوق همسر و فرزند مطرح شده است.

در نظام‌واره فرهنگ عرب، برخورداری بیشتر از مقام و موقعیت، ارزشی غیرقابل انکار است و تلاش برای به‌دست آوردن موقعیت چنان اهمیت دارد که می‌توان از هر راهی حتی

تحقیر دیگران و کوچک شمردن آنها آن را به دست آورد. (ابن طیفور، ۱۹۴۲) چنین خلق و خوبی بر اندیشه اعراب جاهلی حاکم است. هرچند ورود اسلام در باورها و ارزش‌های جاهلی و غیرانسانی اعراب شکست ایجاد کرده است، هنوز می‌توان ردپای حضور این اندیشه را در میان آنها دید. زنان نیز از این قاعده مستثنی نیستند و برخی از آنها با خرده‌گیری و تحقیر دیگران سعی دارند جایگاه خود را برتری دهند. در گزارش بحار الانوار برخورد و رویارویی عایشه با حضرت فاطمه علیها السلام که در این زمان کودکی خردسال بود، نشان می‌دهد که عایشه خود را از جنبه خلقتی و اجتماعی بالاتر و بالاتر از دیگران می‌بیند. این برتری در ساختار فکری او برگرفته از نظام‌واره فرهنگی اعراب است. تعریف و تمجید فرد از دیگران می‌تواند حس حقارت را در شنونده تحریک کند و با استفاده از تحقیر رقیب و برشمردن عیوب ظاهری او سعی می‌کند فضیلت‌های والای او را پنهان کند. فخرفروشی از ویژگی‌های اعراب بود تا آنجا که شیوخ و رؤسای قبایل در بازار معروف عکاظ جمع شده و به یکدیگر فخر می‌فروختند و حکام عرب داوری می‌کردند (ر.ک.، کلینی، ۱۳۶۵، ۲/۳۲۹؛ جواد، ۱۹۷۸، ۵/۶۵۲) و پیامبر صلی الله علیه و آله در موقعیت‌های مختلف این افکار را مذمت می‌کرد (ر.ک.، بخاری، ۱۴۰۱، ۱۳/۱)؛ مسلم بن حجاج، بی‌تا، ۵/۹۳). با ترویج این عادت مذموم، گاه زنان نیز در این ورطه گرفتار می‌شدند. روایت نهم شاهی بر برخورد پیامبر صلی الله علیه و آله با این‌گونه افتخارات بی‌اساس است.

بررسی کدهای استخراج‌شده از روایات (روایات ۵، ۷، ۸ و ۹) این مدعا را ثابت می‌کند که مواردی مانند بهره‌برداری از مناسبات سیاسی از ارزش‌های قدیم اعراب است و گاه زنان تلاش می‌کنند تا از نزدیکی به ساختار قدرت برای برتری بخشیدن به جایگاه خود استفاده کرده و رفتار خود را توجیه کنند. در چارچوب اندیشه اعراب، زندگی براساس حقوق انسانی پایه‌گذاری نشده است، بلکه این حق برپایه قدرت، مقام، ثروت و موقعیت تعیین شده است و بر افراد اعمال می‌شود. در این قاعده، حقوق خانواده از نگاه زن مغفول مانده و نسبت به حقوق مسلم و حتی انسانی همسر و فرزند نیز آگاهی لازم وجود ندارد. در دیدگاه اسلام زن باید در تعامل با همسر و فرزندان حق آنها را ادا کند، اما چون احساس و عواطف بر زن غلبه کرده است اطلاع از حق اعضای خانواده و به‌ویژه همسر دغدغه اصلی او نیست. باورهایی مانند تفاخر به ثروت و زیبایی، مادی‌گرایی و تحقیر دیگران بر بازگشت افراد

اجتماع به ارزش‌ها و فرهنگ جاهلیت کمک می‌کرد. در چنین محیطی رفتارهایی مانند خشونت، تعصب‌های خانوادگی، برتری‌گزینی، خارج کردن رقیب از میدان رقابت و تلاش برای کسب موقعیت بالاتر می‌تواند بر منبع انتقال دهنده خانواده یعنی، زن تأثیر بگذارد و رفتار و ارتباط وی را با همسر و فرزندان توضیح دهد.

۴-۱-۲. تأثیر محیط جزیره‌العرب در فراگرد ارتباطی زنان

فراگرد ارتباطی در محیط شکل گرفته و از آن تأثیر می‌گیرد. اتفاقات پیرامون فرد حتی بر ادراکات و سطح ارتباطی وی مؤثر است و حتی سطوح ارتباطی میان فردی و میان‌گروهی انسان‌ها را تعریف می‌کند. فرهنگ، نظام‌های اجتماعی و محیط جغرافیایی بر آگاهی‌ها، شیوه تعاملات و روابط افراد اثر می‌گذارد. براین اساس، بررسی و تحلیل عوامل محیطی می‌تواند توان سطح سازگاری و انطباق اندیشه و باورهای فرد با ادراک مخاطب را توضیح دهد. (محسنیان‌راد، ۱۳۹۱) در خلال گزارش‌های بحارالانوار می‌توان فراگرد ارتباطی زنان صدر اسلام را متأثر از باورها، ارزش‌ها و اندیشه‌های فرهنگی آنها به وضوح دریافت کرد. در چارچوب نظریه آندروش ساخت اندیشه‌ای حاکم بر جامعه اعراب از کشاکش‌های سیاسی-اجتماعی متأثر است. در دوره تاریخی مورد نظر، نظام اسلامی در بیشتر مناطق جزیره‌العرب سیطره پیدا کرده و به اوج قدرت سیاسی-اجتماعی خود رسیده است. پیامبر اکرم ﷺ رهبر حکومت نوپدید و تازه‌تأسیس اسلام است و بی‌شک خاندان ایشان موقعیت اجتماعی بالایی دارند. ارزش‌ها و باورهای اسلامی تلاش می‌کنند تا بر قالب‌های اندیشه‌ای جاهلی پیروز و سیطره فرهنگ اسلام را سبب شوند.

در این برهه تاریخی انتقال و جانشینی فرهنگ جدید هنوز برخی تفکرات قومی-قبیله‌ای اعراب تداوم دارد. در شش مورد از روایت‌های بررسی شده (روایات ۱، ۲، ۵، ۷، ۸، ۹) رفتار اعراب شامل برتربینی‌های مقامی و موقعیتی، تشخیص طلبی‌های سیاسی، تبعیض و تحقیر دیگران و... بوده و در پنج مورد نیز (روایات ۴، ۶، ۷، ۹ و ۱۰) نمونه‌هایی از ناهنجاری‌های به جا مانده از عصر جاهلیت مانند تعصب قبیله‌ای و غیرت‌های نابه‌جا دیده می‌شود. در تعریف حمیه‌الجاهلیه آمده است: «تأکید بر خواسته‌های نابه‌جا و تعصب درباره آگاهی‌های ناچیز و جانب‌داری بی‌دلیل از عقاید و اندیشه‌ها» (نصیری، ۱۳۹۳). در کتاب صفحات

مطوبه آمده است: «غضب بدون تفکر منطقی از ویژگی‌های اعراب جاهلی است» (ابن طیفور، ۱۹۴۲). پیامبر ﷺ از هر فرصتی برای جلب توجه مسلمانان به جایگزینی فرهنگ عدالت، تساوی، ملاک‌پذیری تقوا و ایمان و... استفاده می‌کرد. در روایات متعدد به ملاک‌های برتری حضرت خدیجه رضی الله عنها در ایمان، تقوا، تصدیق و حمایت وی از رسول خدا صلی الله علیه و آله اشاره شده است (ر.ک. ابن حنبل، بی تا، ۵۸/۶؛ ترمذی، ۱۴۱۲ هـ.ق، ۲/۲۴۸). نوع نگاه و رویکرد اعراب جاهلی به زنان جامعه نیز منتقل شده و روی رفتار آنها تأثیر می‌گذاشت. بدین ترتیب نقش‌آفرینی زن که منبع اصلی ارسال پیام در خانواده بود از محوریت اصلی خود دور می‌شد، حتی برخی خرافات و برخوردهای غیرمنطقی با پدیده‌ها بر شیوه زندگی مردم و در ادامه زنان مؤثر بود. در منابع مختلف به باورپذیری خرافات در میان زنان عرب تأکید شده است (مجید کاظم، ۲۰۱۴). نتایج در چهار گزارش بحار الانوار (روایات ۳، ۴، ۶ و ۱۰) در نوع مادرانگی، تعامل حمایتی با فرزندان و حتی در شیوه عزاداری برای فرزند مطرح است.

۴-۱-۳. انتقال‌دهنده‌های ارتباطی (کلامی و غیرکلامی)

منابع برای ارسال پیام از شیوه‌های گوناگون بهره می‌برند. در انتقال مفهوم به صورت کلامی استفاده از لغات و جملات خاص، رویکرد عامل را پدیدار می‌کند. ارسال محتوا و معنی با نمادهای زبانی یا غیرزبانی صورت می‌گیرد. وضعیت خاص هر کدام نیز بر اثر عوامل احساسی و هیجانی تغییر کرده و ایجاد ارتباط می‌کند. کنش‌های انسانی، آگاهانه، ارادی و هدفمند بوده و معنای خاصی دارند. این کنش‌ها در شرایط مختلف تغییرپذیر بوده و با موقعیت‌های زمانی و مکانی گوناگون تناسب دارند. (پارسا، ۱۳۹۱) یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که در دوران پیامبر صلی الله علیه و آله انتقال مفاهیم منفی و غیراخلاقی از سوی زن به همسر و فرزندان خود در خلال واکنش‌های کلامی در قالب‌های ذیل صورت می‌گرفته است: به‌کارگیری تعابیر احساسی (منفی-مثبت)، تحقیرکننده (برچسب زدن، بی‌ارزش کردن)، استفاده از واژگان هیجانی (درخواست، التماس، غمگین، شکوه، مرحمت‌طلبی)، اصرار (بر تأیید یا رد موضوع) که این واژگان، تحقیرکننده و همراه با احساسات منفی بوده است. انتخاب و به‌کارگیری کلمات و احساساتی که با بار منفی همراه است در برخورد با همسر به واکنش منتهی شده و در میان سایر زنان نیز تفکری جدید و دور از شأنیت و جایگاه ارزشی او ایجاد می‌کند.

در فراسوی ارتباطی زن و همسر، رمزگان‌های متعددی برگرفته از عمل و عکس‌العمل‌هایی ناشی از شیوه عملکرد و تعامل زوجین نهفته است. انتقال هریک از این گزینش‌ها می‌تواند رفتار جدیدی در ادامه تقابل یا تعامل زوجین ایجاد کند. چنانچه مخاطب، بازسازی مثبتی از کلام شنیده شده دریافت نماید؛ این فراگرد به‌سوی عدم تعادل در نظام‌واره خانواده پیش می‌رود. براساس نظریه اقناع در گفت‌وگوهای بین‌فردی، طرز تفکر منبع و مخاطب باید به‌سمت همگرایی پیش رفته و استنباط‌ها و ادراک‌های مشترک افراد در موارد و موضوعات مورد نظر اهمیت خاص پیدا کند. در این زمان میل به سمت بالارفتن میزان همگرایی و در نتیجه جریان مؤثر ارتباط افزایش می‌یابد. (محسنیان‌راد، ۱۳۹۱) سازگاری و انطباق با ادراک‌های مشترک و نگرش‌های یکسان سطح ارتباطی زوجین را ارتقا می‌بخشد و عملکردی مبتنی بر آگاهی ایجاد می‌کند. در استخراج موارد ارتباطی از روایات تاریخی مطرح شده در بحار الانوار به‌کارگیری کلمات تحقیرکننده و احساسی منفی در مواردی مانند برخورد عایشه با فاطمه زهرا علیها السلام و یا اظهار خشم و ناراحتی در زمان پرسش از فضیلت‌های مادر از کودکی خردسال دیده می‌شود. در گزارش دیگر، برچسب زدن منفی و کوچک شمردن و بی‌ارزش کردن رقیب مدنظر قرار گرفته که همراه با نمادهای غیرکلامی به تعامل منفی می‌انجامد و چنانچه مخاطب تبحر لازم در ارزیابی موقعیت و به‌دنبال آن توانایی کافی در واکنش مناسب را نداشته باشد در چرخه ارتباطی زوجین موازنه‌ای به‌وجود نخواهد آمد.

قالب‌های غیرکلامی این نوع واکنش‌ها در موارد زیر خلاصه می‌شوند: انتقال احساس با استفاده از زبان بدن (خشم، گریستن، هجوم)، شکوه و نارضایتی، تحمل فشار درونی (اضطراب و استیصال در بدن، اندوه و غم در چهره) بررسی و تبیین تاریخ عصر پیامبر صلی الله علیه و آله واکنش‌های کلامی و غیرکلامی زنان را به‌روشنی توضیح می‌دهد. چنانچه در بیشتر گزارش‌های تاریخی دیده می‌شود زنان از کلام احساسی استفاده می‌کنند. استفاده از واژگان خاص برای انتقال پیام‌های منفی یا مثبت در کلام و گفتار نیز از دیگر موارد به‌دست آمده است. زن در جریان واکنش عاطفی، آهنگ کلامی آمیخته با خشم، ناراحتی و استیصال ابراز می‌دارد. این نشانه‌ها منبعث از فرهنگ پیرامون وی شکل گرفته و الگوی شخصیتی زن

را ارائه می‌دهد. بررسی کدهای استخراج شده روایات مذکور نشان‌دهنده آن است که در دوران پیامبر صلی الله علیه و آله انتقال مفاهیم منفی و غیراخلاقی از سوی زن به همسر و فرزندان خود در خلال واکنش‌های کلامی - بیشتر - به صورت تحقیرکننده و همراه با احساسات منفی بوده است. انتخاب و به‌کارگیری کلمات و احساساتی که بار منفی دارد در برخورد با همسر، به واکنش‌گیرنده منتهی شده و در میان سایر زنان نیز تفکری جدید و دور از شأنیت و جایگاه ارزشی او به وجود می‌آورد.

در فراسوی ارتباطی زن و همسر، رمزگان‌های متعددی برگرفته از عمل و عکس‌العمل‌هایی ناشی از شیوه عملکرد و تعامل زوجین نهفته است. انتقال هریک از این‌گزینه‌ها می‌تواند رفتار جدیدی در ادامه تقابل یا تعامل زوجین ایجاد کند. چنانچه مخاطب بازسازی مثبتی از کلام شنیده شده، دریافت نکند این فراگرد به سوی عدم تعادل در نظام‌واره خانواده پیش می‌رود. (فرهنگی، ۱۳۸۷/۱، ۲۴۶) برای مثال در نخستین روایت منتخب جدول، ناخوشایندی عایشه از سخنانی که درباره خدیجه رضی الله عنها شنیده در گفت‌وگوی تند او با دختر کم سن و سال منعکس می‌شود. خشم و تندی در فریاد کشیدن و تحقیر قوم غیرقریش، واکنشی احساسی از او نشان می‌دهد. به‌کارگیری مجراهای ارتباطی متعدد نیز در تأثیربخشی پیام مؤثر است. فریاد زدن، تندی و خشونت، هجوم آوردن و استفاده از جملات تحقیرکننده فشار زیادی را بر مخاطب وارد می‌کند. اطلاعاتی که به این ترتیب به مخاطب منتقل می‌شود برگرفته از حالات و ادراکات زن در مسائل خانوادگی یا تعامل با زوج و سایر افراد خانواده است که با راه‌های ارتباطی به کنش متفاوت زن در شرایط مختلف می‌انجامد.

۲-۴. واکنش ارتباطی مخاطب پیامبر صلی الله علیه و آله

در یک ارتباط دوجانبه، دوطرف‌گفت‌وگو یعنی، منبع ارسال‌کننده پیام و گیرنده آن به سمت تعامل و مرادده پیش می‌روند؛ یعنی مسیری که به شناخت بیشتر می‌انجامد و فراسوی ارتباط را به سوی تأثیرگذاری مفهوم پیام راهنمایی می‌کند. در این تعاملات، درک پس‌زمینه‌های فرهنگی - اجتماعی و ارزیابی موقعیت به تداوم مثبت فراگرد ارتباطی کمک می‌کند.

۴-۲-۱. پس‌زمینه‌های فکری- فرهنگی جامعه اسلامی در دوران ظهور

در چرخه ارتباطی آندروش، گیرنده پیام در فرآیندی مشابه منبع حضور دارد. وی با شنیدن، درک کردن و بازسازی ایده مورد نظر فرستنده به ارزیابی پیام می‌پردازد و آن را با حقایق، تجربیات و اعتقادات خود مطابقت می‌دهد. گیرنده، میزان اهمیت و اطلاعات منبع را می‌سنجد و سرانجام نسبت به پیامی که دریافت و تجزیه و تحلیل کرده واکنش نشان می‌دهد. این عکس‌العمل به روش‌های مختلف و در قالب کلامی یا غیرکلامی صورت می‌پذیرد. (آندروش، استیس و بوستون، ۱۹۶۹) چنانچه از روایات متعدد کتاب بحارالانوار نیز استفاده شده است پیامبر ﷺ ارزیابی دقیقی از کنش‌های ایجادشده زنان انجام داده و پس‌زمینه‌هایی که باعث بروز چنین عملکردهایی می‌شود را مطرح می‌کند. یافته‌ها از مواردی حکایت می‌کنند که پیامبر ﷺ از افکار و اندیشه فرهنگی زنان دریافت کرده بود. این ویژگی‌ها عبارتند از: وجود اخلاق غیرالهی مانند خودبرتربینی، کم‌صبری، خودمثبت‌نگری، نگاه مادی و ناامیدی، غفلت از وظیفه دینی و انسانی، فرار از مسئولیت‌پذیری و عدم توجه به نعمت‌های الهی.

مفهوم رمزگان‌های موجود در پیام، گاه وجود اخلاق غیردینی و مادی را گوشزد می‌کند. ادامه و سرایت چنین تفکری امکان تنزل جایگاه اخلاق در میان اعضای خانواده و احتمال بازگشت فرهنگ جاهلی را افزایش می‌دهد؛ اندیشه و فرهنگی که در آن برتری طلبی و تفاخر به ویژگی‌های مادی افتخار است و به‌دست آوردن مقام و موقعیت‌های اجتماعی و سیاسی و توجه به کسب ارزش‌های انسانی را (یعنی، موضوعی که آموزه‌های اسلام آن را نفی کرده و پیامبر ﷺ در گسترش و آموزش مبارزه با آن تلاش می‌کند) به حاشیه می‌راند. (طباطبایی، بی‌تا، ۱۵۶/۵) در این باره نیز پذیرشی از جانب ایشان صورت نمی‌پذیرد. در جدول ۱ روایاتی (مانند روایت ۳ و ۴) دیده می‌شود که در آن خودبرتربینی و کم‌صبری فرد را به سوی واکنش‌های دور از شأنیت مسلمان سوق داده است. برای مثال در اولین روایت، غفلت از آموزه‌های معارفی همسر رهبر و حاکم حکومت اسلامی عملکرد او را به سمت رویکردهای مادی کشانده است.

1. Andersch, E. G., Staats, L. C., & Bostrom, R. N.

۴-۲-۲. ارزیابی عملکرد زن در خانواده

زمینه‌های ایجاد فرهنگی نو با بن‌مایه‌های غنی دینی در میان اعراب و قبایل جزیره‌العرب را با دریافت کدها و ویژگی‌های مشخصی از تعالیم، احکام و آداب اسلامی می‌توان توضیح داد. دوره انتقال و جایگزینی تفکر اسلام به جای فرهنگ عصر جاهلی به توانایی و قدرت رهبری الهی و آموزش بنیانی پیروان این مکتب نیاز اساسی دارد. گزارش‌های تاریخی متعدد حاکی از برخورد و واکنش‌های به‌هنگام رسول اکرم صلی الله علیه و آله بوده که در آن مسلمانان را به تفکر و تعمق در آموزه‌های اصیل اسلامی فراخوانده است. نباید از نظر دور داشت که در دوران حیات پیامبر صلی الله علیه و آله هنوز ردپای محرک‌های محیطی و تأثیر فرهنگ سابق بر تفکر افراد جامعه و به‌ویژه زنان وجود دارد. پیامبر صلی الله علیه و آله با شناخت و ارزیابی این پس‌فرست ارتباطی، رفتار و عملکرد زنان را تحلیل و بررسی می‌کرد؛ زیرا اطلاعات فرستنده پیام را جدای از ارزش‌ها، باورها و زمینه‌های فکری خاص محیطی نمی‌توان به‌درستی ارزیابی کرد. درک جایگاه زن در موقعیت خاصی که به آن تعلق دارد و درجه آگاهی از خود در شیوه و نوع واکنش پیامبر صلی الله علیه و آله مؤثر بوده است. پس زمینه‌های رفتاری زنان در عصر پیامبر صلی الله علیه و آله عبارتند از: وجود برخی صفات جاهلی مانند برتری‌بینی، احتمال بازگشت به برخی اخلاق و ویژگی‌های اعراب پیش از اسلام و دور شدن گام‌به‌گام از ملاک‌های اسلامی (زبدان، ۱۳۹۴).

۴-۲-۳. روش مواجهه پیامبر صلی الله علیه و آله در واکنش‌های ارتباطی

در واکنش‌های ارتباطی، توجه به ساختار و پس‌زمینه فرهنگی-تفکری افراد به شناخت و تعمیق نظر آنها کمک می‌کند. این امر موجب می‌شود تا انتقال مفاهیم به‌درستی صورت بگیرد و فراگرد ارتباطی به نتیجه مورد نظر برسد. عکس‌العمل می‌تواند در قالب واکنش‌های مختلف صورت پذیرد. روایات تاریخی نشان می‌دهد که پیامبر صلی الله علیه و آله با توجه به توانایی زن مسلمان و در راه گسترش ارزش‌های دینی تلاش کرد تا در نخستین گام، زنان جامعه اسلامی را به خودآگاهی برساند و بر ملاک‌های دینی و فرامادی صحنه بگذارد.

از خلال گزارش‌های بحارالانوار شیوه برخورد کلامی پیامبر صلی الله علیه و آله نسبت به پیام‌هایی را که از سوی زنان دریافت کرده است، می‌توان در مقولات زیر جست‌وجو کرد: عدم پذیرش همراه با اصلاح رویکرد، پذیرش اطمینان‌بخش، توجه دادن به نگاه فرامادی در زندگی،

استفاده از بیان امری، تکرار و تأکید (در اطاعت‌پذیری زن از شوهر، انجام وظیفه مادری) و طرح پرسش برای آگاهی‌بخشی.

در بخش واکنش‌های غیرکلامی نیز روش‌های ذیل استخراج شد: واکنش سلبی: منع ادامه رفتار، راندن، دورکردن، نشانگر بیان (تغییر ضریب سخن‌گویی، قطعیت در سخن، خطاب عمومی، حکم‌کردن)، واکنش تأییدی و اصلاحی (انتقال مفهوم نگاه فرامادی، اصلاح رفتار)، اصلاح رویکرد مادری (همدلی با فرزند، مسئولیت و تعهد، آرامش‌بخشی، به‌کارگیری تربیت دینی، امیدآفرینی)، واکنش ایجابی (هنجارسازی رفتار، اعمال نظر به صورت مرحله‌ای، دعوت و فراخواندن به اطاعت خدا، اطاعت همسر). هریک از این روش‌ها با توجه به مخاطب و میزان اثربخشی واکنش انتخاب شده‌اند. برای مثال استفاده از تعداد بیشتر کلمات (ضریب سخنوری) و تأکید بر امری نشان‌دهنده اهمیت موضوع است و بر تداوم و تعامل ارتباطی مؤثر است. همچنین ویژگی انتخاب بهترین راهکار در مواجهه با مشکلات و مصائب زندگی، عملکرد اطمینان‌بخشی را پیش‌روی زن مسلمان قرار می‌دهد. این امر زمانی محقق می‌شود که نگاه او به سختی و بلا از خرافات و مادی‌گرایی به تعالی و آخرت‌مداری رسیده باشد.

چنین نگاهی را می‌توان در سومین گزارش منتخب از وقایع بعد از مرگ قاسم و ابراهیم از فرزندان پیامبر ﷺ بررسی و تحلیل کرد. حضرت خدیجه رضی الله عنها بنابه عواطف مادری در غم ازدست دادن فرزند می‌گرید و بی‌تاب است. پیامبر ﷺ برای برقراری تعامل و آرام‌بخشی به همسر عزادار خود گفت‌وگو را با ایشان آغاز می‌کند و علت‌گریه ایشان را جویا می‌شود. حضرت خدیجه رضی الله عنها پاسخ می‌دهد: «ذریه‌ام ازدست رفته» و باز می‌گرید. پیامبر ﷺ همراه با پذیرش احساسات و عواطف مادری، رویکرد تفکر همسر خود را در نگاه دنیایی به‌تمام عمر فرزند باسوق دادن به زندگی جاودانه در آخرت و انتظار فرزند در دیدار مادر اصلاح می‌کند. اینکه خداوند در صبر والدین بر بلای ازدست‌دادن فرزند مقام بالایی به ایشان می‌بخشد و آنها را دچار عذاب نمی‌کند، تمرکز و توجه مادر را از مسیر مادی و این‌جهانی به پرورش و تعالی روح معطوف می‌کند (ابن‌ماجه، بی‌تا، ۴۸۴/۱). براین اساس، در هنگامه مصیبت نیز فراگرد ارتباطی زوجین ادامه می‌یابد و این رابطه و تعامل از مسیر مجرای کلامی و با استفاده

از کلمات گرم و روشن و همچنین از راه غیرکلامی با همدلی زوج و پذیرش احساس زن به سمت تعادل و همگرایی پیش می‌رود. نقطه مقابل چنین تعاملی می‌تواند به واکنش سلبی و رد رفتار و عملکرد زن بیانجامد. نمونه‌ای از این واکنش را می‌توان در گزارش دوم بررسی کرد. در روایت آمده است: «روزی پیامبر ﷺ از حضرت خدیجه ﷺ به نیکی یاد می‌کرد. عایشه با سخنانی تحقیرآمیز از یادکرد ایشان توسط پیامبر ﷺ شکایت کرد». در ابتدا پیامبر اکرم ﷺ فراسوی ارتباطی عایشه را مورد توجه قرار می‌دهد؛ زیرا پس‌زمینه‌ای غیراخلاقی در آن نهفته است. منبع پیام با خشم درونی ناشی از حسادت و با انتقال اینکه خداوند بهتر از او را نصیب مخاطبش کرده است، می‌گوید: «من بهترینم». فراگرد این نوع بیان می‌تواند به دیگر زنان و هم‌شوه‌های وی نیز منتقل شده و ادامه این روند باعث خطر بزرگی شود. پاسخ مخاطب به این انتقال، مفهومی منطقی و اثرگذار است به‌گونه‌ای که منبع اقعان شده و این زنجیره ناسالم قطع شود.

عایشه در سیستم فرهنگی-اجتماعی بالایی به‌سر می‌برد. حکومت اسلام در اوج قدرت جزیره‌العرب و پیامبر ﷺ رهبر این نیروی تازه‌بنیاد و قدرتمند است. باور و ارزشی که بر وی حاکم شده نوعی برترینی موقعیتی در سیستم حکومت است. زمینه ارتباطی عایشه ناشی از هنجار و فرهنگ جامعه جاهلی است و گزینش نماد زیبایی خود و عجزه بودن خدیجه، سخن از مرگان‌های متأثر از ارزش‌گذاری‌های عصر جاهلیت است. مخاطب این سخن یعنی، پیامبر ﷺ پس از شنیدن چنین پیامی آن را بازسازی می‌کند. ایشان در جریان ارزیابی و تحلیل رمزگذاری‌های سخن زنان در خلال پیام‌های ارسال شده ایشان به نکاتی دست می‌یابد که تأثیر آن را به‌روشنی می‌توان از واکنش به انتقال مفهوم دریافت کرد. گاهی (همچون روایت دوم) زن خود را در ظاهر و عمل از دیگری ممتاز می‌داند. پیامبر ﷺ با توجه به فرهنگ و اندیشه غنی اسلامی همراه با منطقی روشن به استدلال بی‌بنیان وی پاسخ می‌دهد: «ایمان آوردن خدیجه ﷺ به نبوت همسر وقتی که دیگران شویش را انکار می‌کردند و نزدیک شدن به پیامبر ﷺ زمانی که مردم او را ترک می‌کردند». پس موقعیت برتر و کثرت همراهان نمی‌توانست علت نزدیکی حضرت خدیجه ﷺ به پیامبر ﷺ باشد. همچنین فرزندآوری باعث ارتقای تعامل حضرت خدیجه ﷺ با پیامبر ﷺ شده

بود؛ موردی که از باب رحمت الهی نشأت گرفته و زن را در نزد خدای رحمان مقامی والا می‌بخشد. طهارت مادر برای آوردن فرزند، حتی پیش از اسلام نیز اهمیت فراوانی در میان اعراب داشت؛ زیرا در تربیت فرد برای ساختن آینده نقش مهمی دارد (ر.ک.، ابن طیفور، ۱۹۴۲). پس از اسلام نیز در سیره رسول اکرم ﷺ حمایت، تصدیق و ازدیاد نسل از ویژگی‌های یک همسر آگاه است. اهمیت این موضوع را از آنجا می‌توان دریافت که در روایات مختلف نیز بر مباحثات پیامبر ﷺ بر فراوانی امتش در روز قیامت اشاره شده است (ر.ک.، ابن بابویه، ۱۴۱۳ هـ.ق، ۳/۳۸۳). در این روایت، عکس‌العمل غیرکلامی پیامبر ﷺ بر افزایش میزان اثرگذاری واکنش دیده می‌شود: تغییر رنگ چهره پیامبر ﷺ از شدت خشم و ناراحتی که عمق تأثیر پیام منبع را رسانده و در واکنش مخاطب نیز اثری عمیق‌تر به دنبال دارد. این امر واکنشی سلبی است، اینکه گفت‌وگو در این مورد دیگر ادامه نیابد و در همین جا قطع شود و از آن روست که عایشه خود می‌گوید که پس از آن در این باره هیچ‌گاه سخن نگفته است. مکانیسم ارتباط عملی در روایات مذکور نشان می‌دهد که پیامبر ﷺ زنان را به ذکر نکات مثبت دیگران فراخوانده و ایشان را از منفی‌نگری و بروز حسادت و غیرت غیرالهی بازمی‌دارد. نمونه دیگری از واکنش ایجابی و همدلانه پیامبر ﷺ در نهمین گزارش مشاهده می‌شود به‌گونه‌ای که در صفیه اعتماد به نفس ایجاد کرده و از ناامیدی و نگرانی نسبت به سابقه خود خارج شود. در این گفت‌وگو زن در جایگاه منبع پیام ارتباطی، همسر خود را خطاب می‌کند و با وجود استمداد با دلخوری از رقبای خود گله می‌کند.

از آنجا که در فرهنگ و ارزش‌گذاری‌های اجتماعی، سبقت در اسلام نشان‌دهنده ارزش بیشتر بوده است این کنایه برای همسر رسول خدا ﷺ دلشکستگی و اندوه به‌همراه می‌آورد. پیامبر ﷺ با دریافت این پیام و ارزیابی صحیح موقعیت همسر جدید در میان سایرین، کنشی معنادار نشان می‌دهد. ایشان همراه با پذیرش احساسات و عواطف زن با لطافتی پرمهر و توجه دادن زن به تعاملات فرامتنی و بلندنظری بر عزت نفس وی صحنه می‌گذارد؛ زیرا کاهش اعتماد به نفس زن در خانواده در کاهش سطح توانمندی سایر اعضا مؤثر بوده و شور و نشاط زندگی را از آنها دور می‌کند. پیامبر ﷺ در کلام خود از صفیه سؤال می‌کند. این پرسش، تسکین و آرامش همراه با اطمینان بخشی نسبت به حل مسئله را

در زن ایجاد می‌کند. در پاسخ نیز با ارزیابی پیامبر ﷺ از تعاملات ارتباطی زن، ایشان را به موقعیت ممتاز و جایگاه خاصی که در آن قرار دارد، توجه می‌دهد. این امر به زن در مقام منبع پیام‌هایی که در خانواده انتقال می‌یابد عزت نفس بخشیده و زن را در فراگردهای ارتباطی بعدی یاری می‌رساند. همچنین به ترک باورهای جاهلی و ارتقای نگرش‌های فرهنگی تأکید دارد. پیامبر ﷺ در مرحله ارزیابی پیام، واکنشی پذیرنده همراه با ملاطفت و رقت نشان می‌دهد. ایشان براساس فرهنگ اسلامی بر هرگونه حسادت و تعامل تفاخرجویانه خط بطلان می‌کشد. چنانچه ملاحظه شد همسران رسول خدا ﷺ همسر جدید ایشان را با سابقه یهودی خطاب می‌کنند. انتقال این کلام با رمزهای غیرمسلمان و بدسابقه برهم‌زدن تدریجی نظام خانواده را به دنبال دارد؛ نهاد مقدسی که برمبنای اسلام باید به دور از تحقیر و توهین باشد و آغوشی از مهربانی و آرامش بر اعضای خود بگشاید.

ارزیابی پیامبر ﷺ از دریافت این پیام بی‌توجهی به ارزش‌های آیین اسلام و عمق نفوذ فرهنگ جاهلی در تفکر و اندیشه همسر خود است. براین اساس، با تأیید احساس و ادراک پیام دلشکستگی زن خانواده و توجه دادن به داشته‌ها و ارزش‌های دینی، تعادل را به نظام خانواده بازمی‌گرداند، چه اینکه سنگینی کفه ترازوی ارزش‌ها به سمت بازگشت ناهنجاری‌های غیراسلامی، میدان را برای جولان بیشتر اندیشه‌های ناسالم در نهاد محبوب اسلام فراهم کرده و برای سایر اعضا نیز فضایی نامطمئن ایجاد می‌کند. شایان ذکر است در بیشتر موارد واکنش‌های سلبی یا برهانی با رویکردی اصلاح‌گرایانه در برابر کنش‌های نامتعادل و تلاش برای انتقال مفاهیم اخلاقی و انسانی دیده می‌شود. این مفهوم نیز با توجه دادن به امور ماورایی و تلنگرهای توبیخی و برای تأثیر بیشتر گاه با حالات غیرکلامی مانند به‌کارگیری اصوات خاص، تغییر رنگ چهره که نشان‌دهنده عمق اثر است و نیز افزایش ضریب سخنوری که اهمیت موضوع را نشان می‌دهد، همراه بوده است.

براین اساس، انتقال مفاهیم دینی عمیق در جان و ذهن مخاطب جای گرفته و اهمیت ارزش‌گذاری‌های معنوی و غیرمادی بیش‌ازپیش رخ می‌نماید. قبول واکنش‌های پذیرنده و رویکرد حمایتی رسول خدا ﷺ در تألیفات نویسندگان بزرگ منعکس شده است. ویل دورانت می‌گوید: «وقتی زنان به مسجد پیامبر ﷺ می‌رفتند اگر کودکان را همراه داشتند نسبت به

آنها رفتاری نیکو داشت و اگر در اثنای نماز صدای کودکی برمی خاست خطبه را کوتاه می کرد تا مادر طفل از طول آن به زحمت نیفتد» (ویل دورانت، ۱۳۸۰، ۴/۲۸۰). در خانواده ای که براساس ارزش ها و معارف اسلامی بنا شده است پیام های ارتباطی بین اعضای آن باید از مسیرهای شایسته و مناسب تبیین و منتقل شود. نفوذ فرهنگ جاهلی بر فراگرد منبع ارتباط نهاد بنیادی و مؤثر جامعه ای سترگ از رخنه ای کوچک آغاز می شود. دریافت رمزهای ورودی و شناسایی و ارزیابی اهداف مورد نظر سلامت آن را تضمین می کند؛ نمادهایی که تأثیر محیط را به اعضای خانواده منتقل می کند.

۵. نتیجه گیری

استخراج کدهای ارتباطی ده روایت از نخستین گزارش های بحارالانوار از زندگی رسول خدا ﷺ که با نقش ارتباطی زنان در عصر ظهور اسلام مرتبط است، نشان داد که از نگاه پیامبر ﷺ نقش ارتباطی زن در خانواده آن قدر اهمیت دارد که نوع نگرش و رویکرد زن باید به سمت تعالی و کسب معارف الهی سوق داده شود. توجه به نگاه الهی و ارزش های اسلامی باید جایگزین ملاک های مادی، فرهنگ و باورهای غیرانسانی شود. این الگو از خلال روایت ها و گزارش های تاریخی بحارالانوار استخراج شد تا به تعالی فراگرد ارتباطی خانواده یاری رساند. هرچند تأثیر عوامل محیطی و ساخت اندیشه ای جامعه در تبادل اطلاعات و پیام های زن به اعضای خانواده را نمی توان نادیده گرفت، ولی روش پیامبر ﷺ در این گونه واکنش ها نشان دهنده امکان اصلاح و ایجاد رویکردهای غنی اسلامی است. واکنش ایجابی، سلبی، اصلاح گرایانه و توییح همراه با ملاحظت و رقت از نکته های بارز روش های پیامبر ﷺ در تغییر بخشی رفتار زنان بوده است. براین اساس، رویکرد سیاست گذاران حوزه زن و خانواده با شناسایی اشکالات و نواقص محیطی و اندیشه ای باید برنامه هایی با رویکرد اصلاحی و ایجابی برای ارتقا و سلامت ساختار جامعه ایجاد کند. این مهم با شناخت و بررسی دیدگاه پیشوایان اسلام و ارائه الگوهای فرهنگی-دینی محقق می شود.

فهرست منابع

- * قرآن کریم (۱۳۸۸). مترجم: مکارم شیرازی، ناصر. قم: اسوه.
 ۱. ابن بابویه (شیخ صدوق)، محمد بن علی (۱۴۱۳ ه.ق). من لایحضره الفقیه. قم: انتشارات جامعه مدرسین حوزه

- علیمه.
۲. ابن سعد، محمد (بی‌تا). *طبقات الكبرى*. بیروت: دارصادر.
 ۳. ابن طیفور، احمد بن ابی طاهر (۱۹۴۲). *بلاغات النساء*. النجف الاشرف: نشر المكتبة المرتضوية.
 ۴. ابن ماجه، محمد بن یزید (بی‌تا). *سنن ابن ماجه*. محقق: محمد فؤاد عبدالباقي. بیروت: دارالفکر للطباعة و النشر و التوزیع.
 ۵. حنبلی، احمد بن محمد (۱۹۹۵م). *مسند*. محقق: احمد محمد شاکر. قاهره: دارالحدیث.
 ۶. بخاری، محمد بن اسماعیل (۱۴۰۱هـ.ق). *صحیح البخاری*. استانبول: بی‌نا.
 ۷. بلاذری، احمد بن یحیی (۱۴۲۴هـ.ق). *فتوح البلدان*. محقق: سهیل زکار، و ریاض زکلی. بیروت: دارالفکر.
 ۸. پارسانیا، حمید (۱۳۹۱). *جهان‌های اجتماعی*. قم: کتاب فردا.
 ۹. ترمذی، محمد بن عیسی (۱۴۱۲هـ.ق). *سنن ترمذی*. محقق: عبدالوهاب عبداللطیف. مدینه: مکتبه الایمان.
 ۱۰. جرجی زیدان (۱۳۹۴). *تاریخ تمدن اسلامی*. مترجم: جواهر کلام، علی. تهران: انتشارات امیرکبیر.
 ۱۱. حسن آبادی، معصومه (۱۳۹۷). *نقش زن در تحقق حیات طیبه و موانع آن از منظر قرآن و روایات*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه شیراز.
 ۱۲. دورانت، ویل (۱۳۸۰). *تاریخ تمدن: عصر ایمان*. مترجم: طاهری، ابوالقاسم. تهران: شرکت انتشارات علمی فرهنگی.
 ۱۳. ریتزر، جورج (۱۳۹۲). *مبانی نظریه جامعه‌شناسی معاصر و ریشه‌های کلاسیک آن*. مترجم: مسمی پرست، شهناز. تهران: نشر ثالث.
 ۱۴. زیبایی‌نژاد، محمدرضا، و سبحانی، محمد تقی (۱۳۸۴). *درآمدی بر نظام شخصیت زن در اسلام*. قم: هاجر.
 ۱۵. سالم، عبدالعزیز (۱۹۷۰). *تاریخ العرب فی العصر الجاهلیه*. بیروت: دارالنهضة العربیه للطباعة.
 ۱۶. طباطبایی، محمد حسین (۱۴۱۷هـ.ق). *المیزان فی تفسیر القرآن*. قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
 ۱۷. طباطبایی، محمد حسین (بی‌تا). *المیزان فی تفسیر القرآن*. بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.
 ۱۸. طبرسی، فضل بن حسن (۱۴۰۶هـ.ق). *مجمع البیان فی تفسیر القرآن*. محقق: رسولی محلاتی، سیدهاشم. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
 ۱۹. طبری، محمد بن جریر (۱۹۷۲). *جامع البیان فی تفسیر القرآن*. بیروت: دارالمعرفه.
 ۲۰. علامه، عاطفه (۱۳۹۳). *نقش زن در ایجاد خانواده متعادل*. نشریه زن و فرهنگ، ۲۰(۶)، ۴۱-۵۱.
 ۲۱. جواد علی (۱۹۷۸). *المفصل فی تاریخ العرب قبل الاسلام*. بیروت: دارالعلم للملایین مکتبه النهضة.
 ۲۲. فرهنگی، علی اکبر (۱۳۸۷). *ارتباطات انسانی*. تهران: خدمات فرهنگی رسا.
 ۲۳. کلینی، محمد بن یعقوب بن اسحاق (۱۳۶۵). *الکافی*. تهران: دارالکتب العلمیه.
 ۲۴. کوزر، لوئیس، و روزنبرگ، برنارد (۱۳۸۵). *نظریه‌های بنیادی جامعه‌شناختی*. تهران: نی.
 ۲۵. کوئن، بروس (۱۳۸۷). *مبانی جامعه‌شناسی*. مترجم: توسلی، غلام عباس. تهران: سمت.
 ۲۶. مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳هـ.ق). *بحار الانوار لدرر الاخبار الاثمه الاطهار*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
 ۲۷. مجیدکاظم، شاکر (۲۰۱۴). *التنشئه الاجتماعیه عند العرب قبل الاسلام*. لبنان: مطبعه البصائر.
 ۲۸. محسنیان‌راد، مهدی (۱۳۹۱). *ارتباطات انسانی*. تهران: انتشارات سمت.
 ۲۹. محسنیان‌راد، مهدی (۱۳۹۲). *ارتباط‌شناسی*. تهران: انتشارات سروش.
 ۳۰. مسلم بن حجاج (بی‌تا). *الجامع الصحیح*. بیروت: دارالفکر.
 ۳۱. مظفر، محمدرضا (۱۴۰۳هـ.ق). *اصول الفقه*. بیروت: دارالتعارف للمطبوعات.
 ۳۲. معالیقی، الدكتور منذر (۱۴۲۱هـ.ق). *صفحات مطویه من تاریخ العرب الجاهلیه*. بیروت: دارالتراث العربی.
 ۳۳. مورتون دوچ، و روبرت م. کراوس (۱۳۸۶). *نظریه‌ها در روان‌شناسی اجتماعی*. مترجم: کتبی، مرتضی. تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه.
 ۳۴. مهریزی، مهدی (۱۳۸۲). *شخصیت و حقوق زن در اسلام*. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
 ۳۵. میلاد، زکی (۲۰۰۱). *الاسلام والمرآه تجدید التکفیر الدینی*. بیروت: مرکز الثقافی العربی.
 ۳۶. نصیری، محمد (۱۳۹۳). *تاریخ اسلام*. قم: نشر معارف.
 ۳۷. نوری همدانی، حسین (۱۳۸۲). *جایگاه بانوان در اسلام*. قم: مؤسسه مهدی موعود.
 ۳۸. سلیمان‌تو جلو، بهادر، رقیه (۱۳۹۹). *نقش زن در استحکام خانواده اسلامی*. پژوهش‌های اسلامی جنسیت و خانواده، ۴(۳)، ۸۱-۹۹.

- Andersch Every Day Use*. San Francisco: Rinehart Press.
40. Barnuld, D. C. (1962). Toward a Meaning-centered philosophy of communication. *Journal of Communication*, 11, 198- 202.
 41. Beth, A. (1970). *Family Communication*. London: Sage Publication.
 42. Srikantan, K. S. (1977). *The Family planning program in the Socioeconomic Context*. New York: University of Greenwich.
 43. Watson, J., & Hill, A. (2012). *Dictionary of media and communication studies*. New York: University of Greenwich with West Kent College.

